

9. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М. : ИСБ РАН, 2003. – 287 с.

10. Очеретяний В. В. Громадсько-політична та наукова діяльність М.А.Славинського (1868–1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Очеретяний В. В. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

11. Роман Шпорлюк: "Модерна нація починається зі слів: "Ми різні, але всі – українці" [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/02/12/72390/>. – Назва з екрану.

12. Славинский М. Закон о национальных правах / М. Славинский // Украинский вестник. – 1906. – № 7. – С. 412–416.

13. Славинский М. Империя народов / М. Славинский // Украинский вестник. – 1906. – № 1. – С. 34–38.

14. Славинский М. Национальная структура России и великороссы / М. Славинский // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия / под ред. А. И. Кастелянского. – СПб. : Общественная польза, 1910. – С. 277–303.

15. Славинский М. Новое славянское движение / М. Славинский // Зарницы. – Спб., 1908. – Вып. 2. – С. 248–280.

16. Славинский М. А. Русская интеллигенция и национальный вопрос / М. А. Славинский // Вехи. Интеллигенция в России : сборники статей 1909–1910. – М. : Молодая гвардия, 1991. – С. 406–418.

17. Славинський М. Гортаючи сторінки життя / М. Славинський // Славинський М. Заховаю в серці Україну : поезія, публіцистика, спогади. – К. : Юніверс, 2002. – С. 201–382.

18. Чмырь С. Г. (*Иваницкая С. Г.*). Славинский Максим Антонович / С. Г. Чмырь // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века : энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 557–558.

УДК 94(477.51)"1907/1916"

О.М.Герасимчук

Міграції чернігівських селян до Америки в роки столицінської аграрної реформи (1907–1916 рр.)

У статті розглядається процес міграції селян Чернігівської губернії до Америки в роки столицінської аграрної реформи.

Ключові слова: Америка, заробітки, селянські міграції, Чернігівська губернія, столицінська аграрна реформа.

В статье рассматривается процесс миграции крестьян Черниговской губернии в Америку в годы столыпинской аграрной реформы.

Ключевые слова: Америка, заработки, крестьянские миграции, Черниговская губерния, столыпинская аграрная реформа.

In the article is examined the process of migration of peasants of the Chernihiv province to America in the years of Stolypin's agrarian reform.

Key words: America, earnings, peasant migrations, Chernihiv province, Stolypin's agrarian reform.

Столипінська аграрна реформа сприяла новому курсу уряду в галузі переселенської політики. Заохочуючи селян до переселення в східні регіони Російської імперії, урядові органи прагнули знизити соціальну напругу на селі, спричинену перенаселенням і малоземеллям. Одночасно з переселенням на постійне місце проживання в к. ХІХ – на поч. ХХ ст. існувало таке явище як сезонне відхідництво селян, які не знайшли застосування своєї праці на батьківщині, на заробітки в інші місцевості Росії і навіть за кордон. Саме висвітлення процесу відходу чернігівських селян на заробітки до американського континенту і є метою нашої статті.

Питання переселень селян з Чернігівської губернії до Сибіру і Далекого Сходу в роки столипінських аграрних перетворень досліджувало немало вчених, проте всі вони розглядали чернігівських переселенців у контексті загальноімперського чи загальноукраїнського переселенського руху [1]. Ця проблема знайшла своє висвітлення в одній з публікацій автора, в якій було досліджено міграції чернігівського селянства до східних районів імперії [2]. Проблема ж міграцій чернігівців у роки столипінської аграрної реформи за кордон Російської імперії взагалі не була предметом детального дослідження. У статті ми зробимо спробу частково заповнити цю наукову прогалину.

Активізації переселенського руху з Чернігівської губернії на початку столипінської аграрної реформи, крім урядових заходів, сприяли і неврожайні 1907–1908 рр., які поставили селян Чернігівщини, особливо північних повітів, на межу голодної смерті. Саме в ці роки переселенський рух чернігівського селянства в Сибір і на Далекий Схід досяг свого найвищого розмаху. З цієї ж причини зросли й масштаби відхідництва на заробітки в інші місцевості, особливо з Новгород-Сіверського, Стародубського, Городнянського, Кролевецького повітів. "Два рази на рік, як правило рано навесні і пізно восени, – писав чернігівський статистик-публіцист П.Червінський, – сільське населення багатьох місцевостей цілими масами піднімається зі своїх осілостей і розбрідається в різних напрямках Росії, іноді за сотні верст шукати

заробітку... Невелика кількість рухається водою чи чавункою; більшість же прямує самим первісним способом: пішки з торбиною за спиною і з мізерним запасом пожитків; збившись в гурти по кілька десятків чоловік, відміряють вони версту за верстою, залишаючись на ночівлю, де трапляється, і харчуючись чим бог послав, – і все це іноді навіть без повної впевненості, що знайдуть підходящу роботу" [3, с. 142]. Навіть не знайшовши роботи, у голодному 1907 р. назад повернулось лише 8% тих, які пішли на заробітки (1748 чоловік). Переважно це були жителі Городнянського (120 чол.), Суразького (570 чол.), Чернігівського (432 чол.) повітів. Решта залишилися у місцях заробітків. Письменник М.Коцюбинський у редактованих ним "Сільськогосподарських оглядах Чернігівської губернії" у 1907 р. вказував на незавидне становище заробітчан у південних українських губерніях. Він писав: "Іноді відхідників вабили чутки, що на стороні добре заробляють. Однак, надії на добрий заробіток на стороні не зовсім виправдались. Тим не менше, багатьом довелось залишитись на місці відходу тому, що вдома було ще гірше". Найпопулярнішими місцями відходів для чернігівців у 1907–1910 рр. були Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії, а також не надто віддалені регіони Кавказу й Області Війська Донського. Серед ближчих регіонів, куди вирушали на заробітки чернігівські селяни, можна назвати Київську і Подільську губернії [4, с. 85, 87, 89–90]. Кореспондент газети "Черниговское слово" влітку 1910 р. повідомляв із м.Батурина Конотопського повіту: "З ранньої весни тут очікувався чудовий врожай і, тим не менше, сільськогосподарські робітники у величезній кількості потягнулись на південь. У Батуринській волості за півроку видано більше 1 200 паспортів на 17½ тис. душ населення. На місцях залишилися, мабуть, тільки ті, у кого не було за що купити квиток на проїзд залізницею". Кореспондент висловив думку, що такі масштаби відходництва свідчили про "геометрично-прогресуючий економічний занепад нашого села" [5, с. 3].

Робітники з Чернігівської губернії працювали в основному на землеробських роботах, у каменоломнях та цегельнях, на шахтах та рудниках, на цукрових заводах та плантаціях. Ішли на заробітки переважно дорослі чоловіки (58% повідомлень кореспондентів), жінок і підлітків було значно менше (відповідно 22% і 20%). Заробітки на відходах в межах Російської імперії коливались від 9,05 руб. до 17,85 руб. на місяць [6, с. 66]. Застосування машин у сільському господарстві Півдня сприяло витісненню найманих робітників і створенню армії безробітних. В результаті цього заробітки відхідників були нестійкими, а багато з них повертались додому з порожніми руками. Не випадково серед селян Чернігівщини було поширене прислів'я:

"Відхідники принесли мало грошей, а багато вошей". Однак безпро-світні злидні гнали з дому все нових і нових робітників [3, с. 142].

Після 1910 р. потік чернігівських переселенців у Сибір різко знижується. У 1912 р. Чернігівська губернія за кількістю зарахованих за переселенцями ділянок – 2 554 опустилась з другого (після Полтавщини) на передостаннє сьоме місце серед українських губерній [7, с. 7]. Причинами зміни вектора еміграції чернігівських селян були останні неврожайні роки в сибірських регіонах. Представники Південноросійської земської переселенської організації в кінці 1913 р. провели нараду в Чернігові, на якій було констатовано утворення в сибірських губерніях великої кількості жебраків-переселенців із українських губерній. В одній Томській губернії таких було 200 тис. чол. "Нині помітне повне розчарування в "сибірському щасті", – писав часопис "Селянин" у 1914 р. [8, с. 93]. Зменшилось і фінансування переселенських заходів. У 1912 р. на долю чернігівського земства припало 16 339 руб., що було на 1 381 руб. менше порівняно з 1911 р. [7, с. 7–8]. Проте, незважаючи на це, після спаду в 1911–1912 рр., у 1913–1914 рр. відбувається нова хвиля зростання кількості переселенців з Чернігівщини. Газета "Черниговская земская неделя", характеризуючи ситуацію з переселенням у розпалі аграрної реформи, тобто в 1913 р., писала: "Приріст населення обганяє також і фабричну та заводську промисловість, яка розвивається, а поряд з цим наше сільське господарство, що перебудовується на нових засадах (на засадах інтенсифікації), не може забезпечити продуктивного застосування праці для всього приросту населення" [9, с. 5]. Як результат цього процесу часопис "Селянин" у 1914 р. констатував: "Втеча із села починає набувати епідемічного характеру" [8, с. 92]. Зазначалось лише, що змінився напрям переселення. "Зневірившись у зауральських землях селяни стали шукати інших земель, оскільки злигодні на батьківщині, відсутність заробітків не давали (і не дають) багатьом жити далі. Переселенський потік почав змінювати напрямом: замість Сибіру і Середньої Азії він спрямувався в різні райони Росії і за кордон... За Америку починає закріплюватись у наших селян найпрекрасніша репутація, вони вважають її країною заробітків і гарного життя для всіх, хто вміє і може працювати" [10, с. 17, 19]. "Багато молоді виїжджає на заробітки в шахти; інші після остаточного завершення польових робіт, виїхали в Північно-Американські Сполучені Штати – облюбоване місце тутешніх робітників", – писав кореспондент часопису "Селянин" із Новозибкова, звідки за кордон у той час вирушало найбільше заробітчан [11, с. 55].

На Південь Росії, а також у Польщу і Америку артілі заробітчан із Новозибківського і Суразького повітів почали регулярно вирушати ще

в к. XIX – на поч. XX ст. "Суразці завжди славились як першопрохідці нових переселенських шляхів. Вони першими діставались найвіддаленіших областей Росії і, зрештою, останнім часом навіть проклали шлях чернігівців до Америки. Однак в Америку суразці не переселяються, а лише йдуть на заробітки і повертаються звідти за першого зручного випадку. "Американці" із списку жителів не викреслюються", – так характеризувала мігрантів із Суразького повіту газета "Черниговская земская неделя" [12, с. 9]. Довгий час міграції на американський континент із цих повітів зберігалися в суворій таємниці, і лише випадково один із земських начальників під час ревізії каси волосного правління звернув увагу на одержання значних грошових сум через закордонні банківські контори. Після розпитування односельців про місцезнаходження селян, він довго не міг зрозуміти, в якій такій "Америці" вони на заробітках [13, с. 69]. У таку далеку дорогу новозибківські і суразькі селяни вирушали переважно таємно від місцевої влади, адже процедура одержання закордонного паспорту за власне невисокої його ціни (17 руб. 50 коп. з гербовим збором) була пов'язана з довгою бюрократичною тяганиною, яка селянам була не під силу. Ті, хто бажав законно отримати закордонний паспорт, платили посередникам по 30–40 руб., потім місяцями чекали результату і нерідко так і залишались ні з чим. Питання про закордонні паспорти для селян і відхід їх на заробітки було навіть предметом обговорення на Новозибківських повітових земських зборах надзвичайної сесії 1905 р. Збори прийняли рішення: на прохання губернської адміністрації "відкрити управі кредит для видачі безвідсоткових позик на одержання закордонних паспортів особами, які вирушають на заробітки в Америку". Проте тоді справа з місця суттєво так і не зрушилась.

Масовий відхід чернігівських селян на заробітки в Північну Америку став помітним одночасно з початком століпінської аграрної реформи, тобто з 1907 р., хоч, як уже зазначалось, поодинокі партії чернігівців стали протопувати стежки на американський континент ще з кінця XIX ст. Лідерами з міграцій в Америку були Суразький і Новозибківський повіти. Приваблювали чернігівських селян на далекій чужині набагато вищі, ніж на батьківщині, заробітки. "Проживши в Америці 2–3 роки, суражець, як правило, привозить на батьківщину в середньому 500–800 руб. чистої готівки. Високий американський заробіток пов'язаний з тяжкою каторжною працею на шахтах і ливарних заводах", – писала "Черниговская земская неделя" [14, с. 3].

Представником земства А.Мухіним на загальних губернських зборах 23 жовтня 1912 р. було зроблено доповідь про відхожі промисли селян із Суразького і Новозибківського повітів у Північно-Американські Сполучені Штати. Із цих повітів щорічно за океан від-

правлялось близько 10% населення, переважно чоловіки 20–30 років. У деяких селах названих повітів відсоток відхідників досягав 50%. Причиною відходу було названо можливість заробити в середньому на 300 руб. більше, ніж десь у Росії. "Ідуть в чорнороби, на шахти, на металургійні заводи. Плата більша ніж у нас, але і праця каторжна – до 14 годин на добу. Наші робітники потрапляють лише на такі роботи, на які охочих зовсім немає. Лише незначна частина залишається в Америці назавжди. Більшість повертається додому, пробувши в середньому на заробітках лише півтора року... Гроші ідуть цілком на побудову чи ремонт будинку, хліва, огорожі, рідко на купівлю землі і зовсім не йдуть на збільшення господарства", – зазначав А.Мухін. Як результат таких заморських заробітків, представник земства називав те, що "до 40 років людина "спрацьовується", а спричинило такий стан справ те, що існує "глибока невідповідність між багатствами нашої природи і можливістю їх використання" [15, с. 641–643]. Газета "Черниговская земская неделя", описуючи умови праці чернігівців на чужині, у 1913 р. зазначала: "Наш сільський люд цікавиться лише привезеною готівкою і зовсім не тим, чим доводиться займатись "американцю". Грошей же "американці" дійсно привозять багато порівняно з нашими сільськими поняттями, хоч замість цих грошей наші "американці" дуже часто залишають в країні інків своє здоров'я... Пропрацювавши на індіанських шахтах або ж на пенсільванських ливарних заводах 2–3 роки, чернігівець повертається вже майже не здатним до праці. Жадоба грошей спонукає багатьох працювати в дві зміни поспіль, що швидко виснажує сили робітника. Всі "американці", з якими доводилось зустрічатись, пояснювали своє повернення неможливістю продовжувати роботу. "Ще б пожив, ще б грошей накопичив, та сил вже нема". Цей брак "сил" і гонить "американців" назад на батьківщину, куди, за словами місцевого люду, вони "привозять кістки з грошима" [14, с. 3]. А.Мухін наголошував, що "чернігівські американці" повинні стати яскравою ілюстрацією необхідності негайного покращення господарського ладу в умовах, коли людина не може гідно існувати за нинішнього стану справ [15, с. 643].

Незважаючи на тяжкі умови праці на чужині, у 1913 р. відхід чернігівців на американський континент із вищеназваних повітів, порівняно з минулими роками, активізувався ще більше. Розширилась і географія місць відходництва. До Сполучених Штатів додалась і Південна Америка. За 1912 р. на американський континент із Чернігівської губернії вирушило 1 800 чол. За даними пароплавних контор, до Америки за цей рік прибуло 2 000 чернігівців. У 1913 р. тільки із Новозибківського повіту з весни до осені вирушило в Сполучені Штати, Канаду, Аргентину, Бразилію близько 1 500 чол. Точну кількість закордонних заробітчан визначити було неможливо, оскільки більшість з них перетинала кордон "агентом", тобто без відома влади і

відповідних документів. Представники місцевої влади повідомляли, що за останні 6–7 років із багатьох сіл Новозибківського повіту виїхали майже всі чоловіки, а тепер вже дійшла черга і до жінок [10, с. 19].

У північних повітах Чернігівської губернії, де малородючість земель змушували селян шукати додаткові заробітки, у роки столипінської аграрної реформи значного розвитку набув кустарний промисел. Проте виручених за кустарні вироби грошей хронічно не вистачало для забезпечення селянських сімей. Кореспондент "Черниговского слова", який побував 25 січня 1914 р. на ярмарку в Новозибкові, потім писав на шпальтах газети: "Відразу кидається в очі майже повна відсутність на ярмарку землеробських продуктів і переважання кустарних виробів, головним чином, виробів із дерева: коліс, возів, столярних виробів... У багатьох селянських господарствах Новозибківського повіту мало не головний центр тягіння лежить на кустарних промислах. Надто бідні піщані ґрунти і малоземелля не дають віддачі прикладеній селянській праці. Продуктів, які одержує господарство, не лише не вистачає для продажу, а їх навіть недостатньо для власного харчування, тому навколишні селяни змушені шукати підсобних заробітків, а для цього багато вирушає на фабрики, заводи, в копальні, а в останні роки в Північно-Американські Сполучені Штати" [16, с. 4]. Засоби масової інформації відзначали надання суттєвої фінансової допомоги родичам на батьківщині заробітчанами-"американцями". Часопис "Селянин" писав: "Чоловіки, які відїжджають звідси в Канаду і Сполучені Штати, через рік присилають додому 300–400 руб., а то і більше, сума, яка є для селянина багатством" [10, с. 19]. "Біля поштових контор можна бачити майже кожного дня натовпи сільських жінок і літніх людей, які прибувають із різних сіл за одержанням грошових переказів від "американців", – зазначала газета "Черниговское слово" у 1914 р. [17, с. 4].

З 1912 р. мігранти з Чернігівщини все частіше для досягнення Америки обирали шлях через Сибір і Владивосток, звідки вони вирушали в Канаду чи Каліфорнію. Цей шлях уперше освоїли переселенці з Козелецького повіту, які не облаштувалися в Сибіру. З 1913 р. частина чернігівських селян брала "тариф" для переселення в Сибір, уже напевно маючи намір дістатись до Сан-Франциско. У цьому році кількість селян, які вирушили в Америку з Чернігівщини, перевищила 2 000 чоловік і практично зрівнялась з кількістю переселенців до Сибіру. При цьому, як повідомляла "Черниговская земская неделя", в 1913 р. "відхід до Сибіру поступово знижується, а до Америки зростає".

Переселенські агенти, які вербували чернігівців на заробітки в Америку, обдирали мігрантів на кожному кроці. Крім різних комісійних, селяни переплачували ще й від 50 до 100 руб. за так звану

шифскарту (від нім. Schiffskarte – квиток на пароплав). Часто майбутні робітники були змушені їхати на брудних товарних пароплавах в антисанітарних умовах, харчуючись чим доведеться. Мігранти, заплативши втридорога за квиток, виконували на кораблях обов'язки прислуги, а дорога розтягувалася на місяці. У ненабагато кращому становищі були й ті, хто їхав на заробітки з паспортом. Проживаючи за кордоном, такі робітники змушені були платити по 30 руб. за кожен прожитий за кордоном рік. "Як погано без паспорта, а з паспортом ще гірше", – бідкались з цього приводу чернігівські "американці" [14, с. 3].

Хоч заробітки на чужому континенті й були високими, проте не для всіх чернігівських заробітчан Америка ставала "країною грошей і щастя". На додачу до знищеного неймовірно тяжкою працею здоров'я, часто агенти, які вербували селян на заробітки до американського континенту, обманювали їх і, прибувши на місце роботи, селяни потрапляли практично в рабство до місцевих підприємців, де за низьку платню виконували найважчу роботу і здобували за нетривалий час замість грошей низку різноманітних хвороб. "Враховуючи гостру потребу в землі, знаходяться експлуататори, які солодкими обіцянками заманюють селян до Америки" [18, с. 8]. "Особливо це трапляється в Бразилії і Аргентині з їх важким кліматом і нечесними підприємцями з тими недосвідченими емігрантами, які всьому повірили". "Вирушивши звідси в Америку, замість грошей такі заробітчани присилають додому листи, сповнені скаргами на долю", – так писали чернігівські газети про своїх заокеанських заробітчан у 1914 р. [17, с. 4]. За поданням Міністерства внутрішніх справ чернігівський губернатор звертався до місцевих землевпорядних чиновників з вимогою переконувати населення не довіряти сліпо вербувальникам, які насправді виявлялися звичайними шахраями, котрих цікавили лише селянські гроші. Таке звернення з'явилося після того, як кілька партій селян, які вирушили в Уругвай, бо там їм агенти пообіцяли надати ділянки землі, стали згодом батраками на плантаціях місцевих поміщиків [19, с. 2].

Після 1914 р. виїзд чернігівських селян на американський континент, як і переселенський рух взагалі, пішов на спад, і до 1916 р. він практично зійшов нанівець. Причиною стала криза, яка охопила економіку Сполучених Штатів. За повідомленнями генерального консула, в Америці в 1914 р. склалось таке становище, що робітники були "готові працювати за шматок хліба і то нічого не можуть знайти; раді б повернутись додому, але нема грошей – все вже проїли". Закордонний вектор для заробітків почав звертати в бік ще однієї далекої країни – Персії, проте такої популярності, яку мала Америка, у чернігівських заробітчан ця країна не здобула [18, с. 8].

Таким чином, ми бачимо, що в роки столипінської аграрної реформи міграції чернігівських селян не обмежувалися лише євразійським континентом. Наші підприємливі земляки торували собі дорогу і в значно віддаленіші місцевості. Головною причиною від'їзду селян була неможливість за тодішніх умов забезпечення гідного існування селянських родин, спричинена малоземеллям і низьким доходом від сільського господарства і кустарних промислів. Особливістю міграцій чернігівських селян на американський континент було те, що вихідці з Чернігівської губернії відправлялися за океан не на постійне проживання, а на сезонні заробітки, і переважна їх більшість через певний час поверталася додому. Цим, зокрема, чернігівці відрізнялись від західноукраїнських мігрантів, які їхали до Америки з твердим наміром залишитися там назавжди.

За нашими приблизними підрахунками (а точну кількість заробітчан підрахувати неможливо, зважаючи на вищевикладені обставини), за роки здійснення столипінських аграрних перетворень через працю на американському континенті пройшло близько 15 тис. наших земляків. Більшу частину чернігівських "американців" становили вихідці із двох північних повітів губернії – Суразького і Новозибківського. Вони віддавали своє здоров'я, а дехто і життя за майбутнє процвітання чужої землі. На батьківщині вони не знаходили застосування своїм силам і здібностям. Переважна частина заробітчан із втраченим здоров'ям повернулася назад, а дехто так і залишився на чужині назавжди.

Література

1. Брук С. И. Миграция населения в России в XVIII – нач. XX в. (Численность, структура, география) / С. И. Брук, В. М. Кабузан // История СССР. – 1984. – № 4. – С. 41–59 ; Герасименко О. В. Переселенська політика на Лівобережжі під час столипінської аграрної реформи / О. В. Герасименко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 82–88 ; Кабузан В. М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850–1916 рр. / В. М. Кабузан // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 65–70 ; Раєвський С. М. Переселення селян з Лівобережної України на Далекий Схід наприкінці XIX – початку XX ст. / С. М. Раєвський // Сумська старовина. – 2005. – № XV. – С. 144–151 ; Склярів Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы / Л. Ф. Склярів. – Л. : ЛГУ, 1962. – 568 с. ; Якименко М. А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1974. – № 7. – С. 32–42 ; его же. Аграрные миграции в России (1861–1917 гг.) / Н. А. Якименко // Вопросы истории. – 1983. – № 3. – С. 17–31.

2. Герасимчук О. М. Переселення чернігівського селянства в роки століпінської аграрної реформи / О. М. Герасимчук // Київська старовина. – 2011. – № 5. – С. 56–72.

3. Лобода И. С. Аграрное перенаселение на Левобережной Украине в конце XIX столетия (По материалам Полтавской и Черниговской губерний / И. С. Лобода // История СССР. – 1958. – № 5. – С. 137–143.

4. Сельскохозяйственный обзор по Черниговской губернии за 1907 г. По сообщениям корреспондентов. Год 4. – Чернигов : Типография губернского земства, 1908. – 346 с.

5. Корреспонд. "Черн. слова", м.Батури (Конотопского уезда) // Черниговское слово. – 1910. – № 1047, 7 июля. – С. 3.

6. Сельскохозяйственный обзор по Черниговской губернии за 1904 г. По сообщениям корреспондентов. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1906. – 352 с.

7. Совещание уполномоченных южно-русской областной земской переселенческой организации // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 37, 22 ноября. – С. 7–8.

8. П. К. Остерський уезд / П. К. // Селянин. – 1914. – № 3–4. – С. 92–93.

9. Переселение как одна из государственных землеустроительных мер // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 15, 21 июня. – С. 5.

10. Д. Т-ко Переселенческий поток / Д. Т-ко // Селянин. – 1914. – № 1. – С. 14–19.

11. Я. П. Новозыбковский уезд / Я. П. // Селянин. – 1914. – № 2. – С. 54–55.

12. К. О. Переселение из Суражского уезда / К. О. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 42, 27 декабря. – С. 9–10.

13. Черниговская губерния. XLVIII. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб. : Отд. тип. П. П. Сойкина, 1903. – 442 с.

14. Н. Н. Уход на заработки в Америку из Черниговской губернии / Н. Н. // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 33, 25 октября. – С. 2–3.

15. Сельское хозяйство. 1 Ноября 1912 г. // Селянин. – 1912. – № 21. – С. 641–643.

16. По губернии. Г.Новозыбков // Черниговское слово. – 1914. – № 2060, 2 февраля. – С. 4.

17. По губернии. Г.Новозыбков // Черниговское слово. – 1914. – № 2058, 25 января. – С. 4.

18. П. А. Вниманию ходоков и переселенцев Черниговской губернии / П. А. // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 21, 23 мая. – С. 8–9.

19. Землеустройство. По поводу переселения русских крестьян в Уругвай // Черниговское слово. – 1913. – Прибавление к № 1999. – 15 ноября. – С. 2.